

1

Op de harde bank van een derdeklascoupé deed Robert de Vries zijn best om onopvallend te zijn. Niet nerveus met de voet tikken. Niet te lang naar andere passagiers kijken en oogcontact mijden, dat nodigt maar uit tot een gesprek. Voortdurende inspanning vergde dit onzichtbaar zijn, voortdurende concentratie. Hoe zal ze straks kijken, wie weet wanneer precies, als ik plotseling voor haar sta? Uit het niets. Opwindende gedachte, kort voor station Zwolle.

Zonder al te zichtbare belangstelling voor het landschap achter het bestofte treinraam gleed hij door het bezette land, van west naar oost, maar vooral naar noord; dunne koeien dwaalden door vergeelde weilanden, een boerderij leek in de late namiddagzon in slaap te zijn gesukkeld. Vredig, bijna verveeld lag het platteland erbij. Het was een doordeweekse oorlogsdag, de dag dat hij deed wat hij al lang, al drie maanden eerder had willen, ja had moeten doen. Dat doodgewone, kalme, dat kwam goed uit vond hij. Robert de Vries moest iemand lijken – nee, corrigeerde hij: iemand zijn – die regelmatig en dus achteloos op weg was naar Assen, een stad al net zo gewoon, zo alledaags als hijzelf: Robert de Graaf, rangeerder.

In gedachten oefende hij zijn gegevens nog maar eens. Zodat hij zich indien nodig terloops kon voorstellen: *Robertdegraaf*, zijn naam uitgesproken als één woord. Routineus. Geboren? Wat was het? 9 juni... 1915. Verdomd, dat 1915 kon vlotter. Precies drie jaar ouder, niet vijfentwintig maar achtentwintig was hij.

Hij zag een opgeschrikt groepje koeien door de wei schieten, en daarna de blaffende herder buiten het prikkeldraad waarvoor ze op de vlucht moesten zijn. De zon leek groter te worden en zakte in het uitgedroogde gras; nog kalm even haar gloed werpend over dorpen, een enkele fabriekshal, buitenwegen. Zijn hemd plakte op zijn rug.

Voor een gesloten spoorwegovergang zag hij in een flits twee

Duitsers op een motor met zijspan die stonden te wachten tot zijn trein – ja, tot hij! – voorbij zou zijn. Hij voelde zijn mondhoeken opkrullen.

Op station Zwolle stopte de trein net iets langer dan noodzakelijk leek. Koortsachtig speurde hij het perron af. Buikpijn kreeg je ervan, een tintelend gevoel in armen en benen. ‘Slopend,’ zei hij zacht voor zich uit, met een abrupt gebaar veegde hij de zweetdruppels van zijn bovenlip en daarna, toen de trein eindelijk optrok dacht hij: maar moorddadig. De tinteling trok weg, hij slaagde er zelfs in te geeuwen. Aangenaam, Robert, zeg maar Rob, de Vries: acteur. Jong talent! Wat weet ik van rangeren?

Voorbij het zich langzaam uittrekkende, ook al geeuwende silhouet van Meppel, waar de horizon nog kaler werd, begon hij er plezier in te krijgen. Zijn voorlopige reisdoel was bijna bereikt en er was godzijdank nog niets misgegaan. Hij was door de kaartcontrole gekomen. En zonder dat het tot een gesprek was gekomen, al was ze niet onknop geweest, had hij een brunette met een kindervagen geholpen bij de overstap in Amersfoort. Tegen elk voornemen in had hij uitdagend geknikt, met lachende ogen, naar een mevrouw op een bankje verderop, die hem iets te lang had aangekeken; met een kleur keek ze weg, haar haarband recht schikkend, zonder nog op te durven zien.

Charisma, wist hij, was meegenomen als je op weg was om iemand te gaan bevrijden. Iemand? Nee, dat was het woord niet. Háár. De enige brunette die er werkelijk toe deed. Hij onderdrukte de aandrang haar naam op de stoffige ruit te schrijven. Opvallend en dus gevaarlijk zou het zijn. Kinderachtig bovendien.

Zijn vingertop bleef zo goed als schoon toen hij over het glas streek om toch even de letter H achter te laten. Het vuil zat aan de buitenkant.

Hoogeveen – korte stop, de haarband is uitgestapt, één gozer van de Wehrmacht gezien – lag achter hem. Nog twee stations te gaan.

Hij streek zijn donkerblonde krullen naar achteren, al wilden ze omhoog, hij streek ze steeds weer plat. In golfjes lagen ze voorlopig gehoorzaam op zijn schedel. Wat hij in Assen ging doen, vermoedde niemand. Alleen Eduard Veterman van het falsificatiebureau

– Keizersgracht 763 – had hij in vertrouwen genomen: zijn beste vriend de meestervervalser, schilder eigenlijk, maar inmiddels bijna vergroeid met zijn loep. Had hem niet alleen een perfect ogend persoonsbewijs geleverd, maar zelfs het diploma van rangeerder; op dezelfde naam. ‘Nee,’ had Rob tegen Veterman, en alleen tegen hem gezegd, terwijl zijn vingers hadden gespeeld met de stempelcollectie en met de chirurgische mesjes, in het bescheiden lamplicht, de ramen van het souterrain hermetisch dicht, ‘ik geloof niet dat ik verder kan werken. Niet zolang zij daar zit.’

Alleen Veterman wist van deze reis. Niemand binnen Luctor et Emergo had hem vermoedelijk gesteund. Te riskant, te dwaas.

Zeker nu. ‘Gedekt houden,’ was er gewaarschuwd, ‘er wordt op ons geloerd.’

Impulsief, nog op het nippertje nonchalant, tastte hij in zijn binnenzak. God, in wie hij niet meer wilde geloven, zij dank! De papieren zaten er.

Kapotte kerktoren. Stukje land. Kaalgekapte knotwilgen. Meisje met hond aan de waterkant – hij keek toch even om: hmmm, niet lelijk.

2

Waren we maar wie we spelen, dacht Hannelore Cahn en sloot haastig de rits van het geruite rokje. Schoolmeisjes, bakvissen, dan viel de zoom over mijn knie in plaats van ver erboven. De rits liep vast in de dikke stof: kriebelende rotwol. Zes vrouwen, nou ja, jongedames, in krappe schooluniformen, dat zijn we. Klam sjorden haar vingers aan het lipje dat weggleed. De 'Westerbork Girls'. Mondain, op zijn Engels, in een Duits kamp, verstopt op de hei in de godvergeten Hollandse provincie Drenthe, op een stoffige septemberdag, een hete nazomer, 1943. De rits schoot los en gleed eindelijk omhoog.

Schoolmeisjesachtig gegiechel was er de afgelopen dagen aan voorafgegaan: om de pasjes, koket maar simpel, in de te korte kostuums. Niemand die zoiets draagt! Al waren de bewegingen eenvoudig, ze waren geen professionals en om alles wat tijdens het repeteren was misgegaan hadden de Westerbork Girls krom gelegen; het meisje naast haar had te grote pumps gedragen, Hannelore was over die drie maten te groot gestruikeld en voorover gevallen, zittend op haar knieën had ze het nog bijna in haar broek gedaan van het lachen.

Daar stonden ze, alweer wat hinnikend om hun act, in de kleedkamer: een met tussenschotjes afgezette schemerige ruimte in de grootste barak. De Grote Zaal. Deze keer was het toch anders, en lang zo komisch niet.

'*Herr Obersturmführer, meine Damen und Herren...*' Een donkere, professionele stem kondigde de revue aan en daarom wist ze zeker: dit gebeurde echt. '*Gruppe Bühne Lager Westerbork!*' Ze voelde vlin-ders – nee, bange motten – in haar buik rondbuitelen.

Mijn god, het gaat beginnen. Ik kan niet meer terug.

De woorden van het eerste nummer zetten haar op scherp: 'Ap-

pell, Appell, wenn das Signal ertönt, ist man zur Stel! Het bekende fluitsignaal, humoristisch bedoeld op het podium, miste zijn uitwerking nooit helemaal; alles ging in een razende vaart. Revuetempo!

Zat haar kostuum goed? Kort was het wel, ultrakort, het voelde alsof ze naakt was. Maar goed ook misschien, in deze dampende zaal. En gelukkig heb ik niet de lelijkste benen. Integendeel – in alle bescheidenheid, al draag ik platte, lompe schoenen.

Maar die niet-lelijke benen staan straks wel vol in de schijnwerpers. Wipt die rok niet te hoog op? Een fatsoenlijke spiegel om dat nog even te controleren was er niet. Voor die ene te kleine, verweerde spiegel stonden de anderen zich al te verdringen.

‘Hup, een beetje schever dat ding,’ riep een van de meiden uitgelaten en trok de schotsbonte baret over het voorhoofd van een andere danseres, ‘dat staat mysterieus. Hahaa!’ Puberaal hoog, haast piepend klonk het lachen. Ze waren toch al rond de twintig, zichzelf nog net negentien. Ze hadden al zo veel gezien en gehoord: een heel leven, had ze wel eens gedacht, een bestaan in synopsis, en toch – toch was ze naïef, op een bepaalde manier, en ze wist het en wilde het zo houden. ‘Ik ben achterlijk!’ kon ze soms, als het zo uitkwam, roepen.

De vierde act was achter de rug. Bijna onze beurt!

Een van de *girls*, viel haar nu op, zag grauwig bleek. Haar gezicht was altijd zonverbrand van het aardappelrooien, maar leek ineens van doorschijnend Chinees porselein, zoals de dunne kopjes die ze thuis hadden gehad. Wie zouden daar nu uit drinken? Mooi, maar uiterst breekbaar. De baret hing zwoel boven haar ogen, maar ze begon er steeds grauwer uit te zien. Alsof ze elk moment kon breken. ‘Zeg eens eerlijk,’ hoorde Hannelore haar aan een van de anderen vragen, ‘staan we voor joker?’ Niemand gaf antwoord.

Gewone plankenkoorts was er niks bij. Zag zij ook zo wit? Nee, vermoedelijk niet. En toch. Onbewust wist ze het: dat ze moest zingen en dansen alsof haar leven ervan afhing. Wie optrad, ging niet op de trein. Voorlopig. Ze mocht niet in paniek raken en nam nog eens vliegensvlug de pasjes door.

Ze zag niets vanachter de coulissen, maar hoorde alles. ‘*Und jetzt...*’ tijdens de getimed stilte die de revuestem liet vallen kreeg ze een knoop in haar maag: ‘*Camilla Spira mit ihren schönen Westerbork Girls!*’

Als tweede van de zes meiden liep ze de planken op – afkomstig uit een gesloopte synagoge, dat had Vati moeten horen! – en ze was het voor het eerst die dag even kwijt geweest: het transport dat die ochtend was vertrokken, 1004 personen naar ‘Het Oosten’. Ze was vergeten dat ze als een van de meisjes van de *Fliegende Kolonne* koffers had gedragen, koffers van mensen die op transport waren gegaan. Koffers die nu op weg waren naar Auschwitz: zo stond het op het bord aan de trein. Ze was niet alleen de koffers, rugzakken en het hele transport een moment vergeten, maar ook haar broer, haar moeder, vader en stiefvader – moeder was na de scheiding hertrouwd met haar volle neef. Zelfs Rob, de hoofdrolspeler in haar drukbevolkte hoofd, was even naar de achtergrond gedrukt, achter de coulissen: haar verloofde, of voormalige verloofde, daar was ze nog niet uit. Met de ‘blinkende blauwe, echt belachelijk mooie ogen. En lichtgewicht boksterspostuur’, zo had ze over hem verteld aan vriendinnen, maar nu deed ze dat niet meer. De toneelspeler met de ‘springerige krullen onder de brillantine. Een dubbele laag brillantine, en nog springen ze omhoog.’ Wellicht stond ze hier op de *bühne* dankzij hem. Dankzij zijn relaties met de artiesten uit de Joodsche Schouwburg in Amsterdam, toen het nog geen deportatieoord was, toen ze zelf in de zaal zat en keek: naar hém. Even, merkte ze, vroeg ze zich niet af waar hij was. Aan wie hij dacht. Wat hij deed. En met wie.

De spanning was overgegaan in normale podiumangst. Lichte plankenkoorts, diagnosticerde ze; als kind al droeg ze gedichten van haar moeder voor op een klein podium in Hamburg, vlak voordat ze eind jaren dertig per vliegtuig naar Amsterdam waren gevlucht: *‘Auch heute ist’s dunkel in Israel. Und jeder fragt: Wann wird’s wieder hell?’*

Precies dat gevoel van lichte gêne, vermengd met enorme opwinding gierde door haar lijf. Tintelend, energiek. Ze durfde de meisjes naast zich niet meer aan te kijken.

Ik krijg een lachstuip. Gegarandeerd.

De muziek van de act mocht onwerkelijk vrolijk zijn, mocht door sommigen worden afgekeurd als uiterst ongepast en smake-loos, maar je knapte er wel van op.

Camilla Spira, die ze met z’n zessen begeleidden, stapte in haar

zijden jurk wat naar voren. Camilla was anders dan zij, meisjes van het ballet: mooie maar gewone meiden. Camilla Spira was een ster. Een helblonde – of helgeblondeerde – godin die furore had gemaakt in Berlijn. En op het witte doek. Ook kampcommandant Gemmeker, afkomstig uit het meer provinciale Düsseldorf, was van de arisch ogende Spira onder de indruk, wist ze. Zijn stille bewondering had niet lang stil kunnen blijven in dit dorp, dit roddeldorp van wel zesduizend zielen; het was de laatste tijd leger geraakt in de zandstraten, en toch nog altijd tjokvol. Gemmekers bewondering leek niet te rijmen met zijn functie, maar zijn galante houding paste precies bij het imago dat hij zich wilde aanmeten. Gemmeker, gentleman-kampcommandant. Ze had zelfs horen fluisteren dat hij ‘La Spira’ na de vorige revue een kus op de hand had gedrukt.

Vlak voordat Camilla Spira aanhief – wat is het toch een verwaand nest – schoot er van alles door Hannelores hoofd: zit Hans in de zaal bij de mannen van de Joodse Ordedienst of staat hij op wacht? Hij moet erbij zijn, móét me zien. Die eerste draai, ging die nou linksom of rechtsom, maf dat ik het ineens niet meer weet – linksom, niet bij nadenken. Als ik die schooltas voor mijn benen houd, ben ik minder bloot – néé, juist niet doen.

Toen het erop aankwam, toen La Spira al ‘*Wenn ein Paketchen kommt, dann freut sich Gross und Klein*’ had gezongen en zij, meisjes van het ballet, invielen, was het in haar hoofd volledig opgeruimd: ‘*Wenn ein Paketchen kommt, ist auch bei Regen Sonnenschein!*’ Ze danste. Zong. En dacht alleen nog vederlichte dingen. Een stapje naar links, rechts, niks aan de hand. En ze luisterde naar de meisjes naast haar. Zelf kon ze geen maat houden, vreesde ze. Zij, dochter van een beroepszanger, een voorzanger, een beroemde stem waar mensen van heinde en ver naar waren komen luisteren in de grootste synagoge van Hamburg, ja, van heel Noord-Duitsland: duizend zielen in het publiek, daar kon dit zaaltje met driehonderd man niet aan tippen. En zingen kan ik niet, zei Vati altijd tegen me. Hij had vast gelijk. Dáár hebben ze me niet op uitgekozen.

‘*Ein Päckchen gut verschnürt*’, de draai naar links! Stapje naar rechts: ‘*ganz ohne Spesen*’ – tuurlijk: zonder kosten, we hebben

geen cent meer. Ja, kampgeld. Halve draai – yep! rokje blijft op zijn plaats. *‘Man kann nicht schnell genug den Knoten lösen!’* – ook logisch, de pakketjes worden onmiddellijk opengerukt op het stapelbed. Zonder pottenkijkers. Soms zit er boterkoek in.

Ze cirkelde rond de pakketjes op het toneel. Echte pakketjes! Maar zonder inhoud, wist ze zeker. Pakketjes met inhoud waren nergens veilig.

Zit Hans nou in de zaal of niet?

Die eerste minuut had ze geweigerd naar ze te kijken: de kopstukken, met hun gasten van buiten, die op de eerste rijen luisterden naar het slechts lichtelijk spottende lied over de pakketjes met etenswaren die ze nog mochten ontvangen en die met de posttrein, een boemeltje, werden aangeleverd. Ze concentreerde zich op hun voeten. Zweetvoeten zeker, dat kan niet anders in een overvolle barak in die dikke laarzen; speciaal gepoetst voor de joodse artiesten! Echte artiesten en amateurs, zoals ik, geluksvogel. Mazzelaar.

‘Wenn ein Paketchen kommt, ist selbst der Kranke nicht mehr krank...’ Maar nu ze wat beter durfde te kijken, zag ze tot haar verbazing dat Gemmeker vanavond gewone schoenen droeg. Bruine, met doodgewone veters. In het halfduister zat hij in een schelpvormige fauteuil, in burger, met alleen zijn vinnige secretaresse ofte wel maitresse Frau Hassel aan zijn zijde: helemaal vooraan, een halve meter voor het rijtje met zijn vrienden, een laarzenexpositie op de voorste rij. Daarachter pas de andere prominenten, op gewone stoelen. De dienstleiders. Schlesinger, de hoogste joodse baas die je te vriend moest houden. En Pisk, de baas van de Joodse Ordedienst. De beroemde – beruchte zo je wilde, maar dat wilde ze niet – OD.

Ineens zag ze hem. Daar zat Hans dan toch. Hans Eisinger. Háár OD’er. Althans, ze waren bevriend en dat liet ze voorlopig maar zo. Hij was ouder, kalend al, maar stapelgek op haar, hij zat te stralen op rij vijf of zes.

Vaart maken, het gaat lekker. Been omhoog!

Ze durfde nu de hele zaal te overzien, ondanks het felle, veelkleurige licht van de modernste toneellampen die aan de nokbalk waren gemonteerd. De gentleman-kampcommandant had het beste van het beste laten aanrukken. Onverschrokken, best stoer vond

ze, keek ze recht vooruit en zag al die gezichten, ogen, monden, zonder angst uit haar concentratie te raken; het ging eigenlijk vanzelf. Iedereen baadde nu in groen licht. Een enkel gezicht stond bedrukt; griezelig groengekleurd. Andere waren uitdrukingsloos, geremd leek het, met kleine strakke monden: streepjes. Maar de meeste gezichten, de jonge gezichten, stonden vrolijk; haar leeftijdgenoten lieten zich gaan.

Achter de Arische kopstukken zaten de joodse kopstukken en daarachter pas de gewone gevangenen die met moeite een schaars kaartje – à tien cent kampgeld – hadden bemachtigd, waar soms om werd gevochten, en die nu alles van zich af probeerden te schudden, badend in de gloed van het rode toneellicht, dat de gezichten iets blakends gaf. Allemaal appelwangen. Maar het warme licht scheen rechtstreeks op hen, op het toneel.

‘Die Hauptsache ist jedoch...’ – bijna zijn we al door de act heen – *‘man sendet öfters dir, ‘ne Rolle weiches Toilettenpapier!’*

Een paar seconden lang keek ze Albert Konrad Gemmeker recht in de ogen. Hij keek een moment naar haar, Hannelore – Hansje – Cahn, niet naar Camilla Spira.

Buigen maar! Wat een gelach, zeg. Om de flauwe grap over zacht toiletpapier, iets uit een andere wereld; al kan Hans er nog wel aankomen. Er werd gebruld, geproest, rij aan rij, maar vooral achterin.

Snel achter de coulissen de overall aantrekken voor het volgende nummer. Straks komt de schoolscène, een heus toneelstukje. Ha! Met die grote namen, ooit beroemdheden in Berlijn en na hun vlucht weer in Amsterdam; het *Theater der Prominenten* – met die grootheden, met Max Ehrlich, de pestkop, op de Bühne staan... ‘Dit zou toch op elk podium een succes zijn?’ hoorde ze iemand zeggen. Nou en of. Zo was het. ‘Alsof we weer op de *Ku’damm* staan!’ vond een van de sterren.

Onder het luide applaus sprong ze in de gele overall; met haar voet onhandig op de pijp, en daarna hup, snel de pijp omhoogtrekkend.

‘Danke für den Applaus’ hoorde ze Ehrlich zeggen aan de andere kant van het zwarte gordijn, *‘ab der ersten Reihe.’* Wat een stunt! Vanaf rij één, met Gemmeker en zijn vrienden.